

*Борщевський С. В.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова*

**ЕТИМОЛОГІЗАЦІЯ ОНОМАСТИКИ НЕВІДОМОГО ПОХОДЖЕННЯ
В НОВІТНІХ СУБСТРАТОЛОГІЧНИХ СТУДІЯХ
(на матеріалі слов'янських, германських і романських мов)**

Статтю присвячено з'ясуванню теоретико-методологічних засад вивчення ономастики невідомого походження, системній ідентифікації використовуваних у лінгвістичних (зокрема й субстратних) студіях підходів до дослідження власних назв, а також визначенню на цій основі перспектив дальших наукових розвідок на матеріалі слов'янських, германських і романських мов.

***Ключові слова:** ономастика невідомого походження, апеллятивна база, лінгвоетногенез, доіндоєвропейський субстрат, культурна місія.*

Постановка проблеми в загальному вигляді, її актуальність та зв'язок із науковими завданнями. Аналіз етимологічних словників сучасних [8; 26; 29; 31; 34] та класичних [32; 33; 35] європейських мов дає підстави стверджувати, що вони містять помітний шар як апеллятивної, так і ономастичної лексики, яка задовільно не етимологізується на індоєвропейському мовному ґрунті. Для більшої частини таких лексем авторитетні лінгвісти припускають остаточно не з'ясоване доіндоєвропейське (*праєвропейське, альпійське, карпато-балканське, егейсько-кавказьке, середземноморське, малоазійське*) походження. Наявність цієї категорії лексичних одиниць на тлі непояснених індоєвропейською типологічних явищ (відкритоскладовість з ознаками сингармонізму в праслов'янській мові; спірантизація, лєніція та гемінація приголосних у германських, італо-кельтських та піктській мовах тощо) є аргументом на користь підтримуваної значною частиною вчених тези про виникнення індоєвропейських мов унаслідок накладання мови індоєвропейців, котрі розселилися, на неоднакові доіндоєвропейські субстрати (мови-підоснови) середземноморського басейну, а, можливо, й ширшого ареалу. В одних випадках доіндоєвропейські субстратні мови спричинили кардинальну перебудову фонологічних систем споріднених індоєвропейських діалектів, в інших – поступове засвоєння субстратної (як апеллятивної, так і онімної) лексики.

Ю. Л. Мосенкіс підкреслює, що “теорія субстрату посідає важливе місце в етнолінгвістичних студіях, зокрема на матеріалі індоєвропейських мов” [17, с. 46]. При цьому першорядного значення, на думку багатьох учених, набуває системне дослідження діалектного та ономастичного матеріалу [2, с. 301; 9, с. 3; 11, с. 3; 27, с. 3; 26, т. I, с. 14], що вимагає комплексного підходу, а отже використання даних суміжних із лінгвістикою дисциплін [24, с. 4].

Серйозним аргументом на користь наявності доіндоєвропейського субстрату у слов'янських, германських і романських мовах є ономастика, етимологія якої не знаходить задовільного індоєвропейського пояснення.

Водночас в індоєвропейістичних ономастичних студіях недостатньо уваги приділяється системному врахуванню досягнень як класичної індоєвропейістики, так і лінгвоконтактології, зокрема й субстратології, що, очевидно, можна пояснити відмінністю суб'єктивно зорієнтованих етимологічних стратегій сучасних дослідників. Брак комплексних, інтегративних праць у цій галузі негативно позначається на об'єктивності результатів ономастичних досліджень і зумовлює **актуальність** нашої розвідки.

Метою статті є системна ідентифікація використовуваних у сучасних компаративних студіях підходів до етимологізації ономастики, фактологічна база яких дозволяє наблизитися до об'єктивного розв'язання дискусійних питань лінгвоетногенезу на теренах передісторичної Європи.

Завдання статті:

- 1) визначити теоретико-методологічні засади вивчення власних назв невідомого походження в контексті сучасної субстратології;
- 2) проаналізувати останні дослідження та публікації, що їх присвячено проблемі етимологізування як апелювативного, так і ономастичного лексичного матеріалу в лінгво- та етногенетичних, зокрема й субстратних, студіях;
- 3) ідентифікувати лакуни в етимологізації ономастикону й окреслити на цій основі перспективи дальших наукових розвідок.

Виклад основного матеріалу. Наукові результати. Як зазначає О. В. Востриков, “в історії людського суспільства етнічне змішування, що приводило до мовного субстрату, було достатньо поширеним явищем, а на ранніх етапах розвитку – повсюдним” [5, с. 9].

Результати топонімічних досліджень німецького ономаста Г. Крає дають підстави розглядати індоєвропейців як неавтохтонне (прибуле) населення на території Греції, Апеннінського та Піренейського півостровів [18, с. 165]. Варто відзначити, що “давньоєвропейська” гідронімія Г. Крає співвідносна з “васконською” ономастикомою за термінологією сучасного німецького субстратолога Т. Феннеманна [36, р. 205]. Останній генеалогічно пов'язує доіндоєвропейські мови Західної Європи з двома сім'ями – “васконською”, єдиним живим представником якої є баскська мова, та “атлантичною”, нащадками якої є семіто-хамітські (афразійські) мови у Північній Африці й на Близькому Сході [там само, с. 203]. При цьому “васконська” сім'я розглядається як західна гілка зниклої “васко-кавказької” сім'ї, що в передісторичні часи зазнала дезінтеграції внаслідок експансії індоєвропейських племен [там само, с. 205].

На особливу увагу заслуговує чітко структурована концепція українського мовознавця Ю. Л. Мосенкіса: здійснивши на широкому

лексичному (як апелятивному, так і ономастичному) матеріалі спробу системної реконструкції мови трипільської культури, вчений припускає нашарування кочових протослов'янських племен на носіїв культури Трипілля-Кукутені, яку вважає неіндоєвропейською, внаслідок чого відбулася генетична зміна мови (на індоєвропейську праслов'янську з потужним субстратним середземноморсько-егейсько-кавказьким впливом) при збереженні етнокультурного компонента, який став домінантним у формуванні міфологічного світогляду та слов'янської ментальності в цілому. Мовознавцем запропоновано та успішно застосовано метод прамовної реконструкції на основі новаторського прийому “речей і слів”, що дозволяв відновити зниклу мову, спираючись на пам'ятки матеріальної культури та інші історико-археологічні свідчення. Незважаючи на те, що саму ідею етимологічного пошуку не лише “від слова до реалії”, а й “від реалії до слова” було озвучено в науці раніше – зокрема, у працях В. І. Абаєва [1, с. 23] – практичне втілення цієї ідеї в конкретній науково-дослідній роботі безперечно належить Ю. Л. Мосенкісові. У ході дослідження дістала наукове підтвердження гіпотеза виникнення праслов'янської мови внаслідок накладання індоєвропейських діалектів на трипільський мовний субстрат відкритоскладового типу. Результати реконструкції вчений виклав у монографії “Мова трипільської культури” [16] та численних публікаціях, що були неоднозначно, а часом і негативно (особливо у своїй ономастичній частині) сприйняті науковою спільнотою [10].

Загальноновизнаним є факт, що на відміну від етимологічних студій у галузі апелятивної лексики етимологізація ономастики становить значні труднощі, адже загальні назви мають як звукову форму, так і значення, а у випадку з власними назвами дослідник може оперувати лише формою, первинне значення якої лишається достеменно не відомим. Це стало причиною гострої критики на адресу ономастів та сумнівів у доцільності ономастичних розвідок [15, с. 40].

На нашу думку, сказане вище, жодним чином не заперечує тих наукових перспектив, які відкриває з методологічної точки зору правильно організоване вивчення ономастичного матеріалу. На сучасному етапі у світовому мовознавстві спостерігається бурхливий розвиток топонімічних досліджень, що ведуться на матеріалі найрізноманітніших мов [18, с. 97].

Фахівці з ономастики неодноразово наголошували на дотриманні принципів системності, історизму та синтезу суміжних із лінгвістикою наук при етимологізації топоніміки, що може дати багатшу та, з наукової точки зору, надійнішу інформацію, ніж археологічні матеріали [3, с. 4].

Традиційно і, як слід гадати, небезпідставно найважливіше місце в топонімічних розвідках відводять назвам водойм – гідронімам.

Український ономаст та етимолог В. П. Шультгач підкреслює, що “сукупність географічних назв будь-якого регіону є цінним джерелом як для власне мовознавчих студій, так і для вивчення доісторичних взаємовідносин

племен і народів”, і серед ономастичних джерел гідроніми стоять на першому місці [27, с. 3]. Схожої думки дотримуються й інші дослідники (пор. [9, с. 3; 11, с. 3; 18, с. 163]).

Вивченню слов'янської (а особливо української) гідронімії присвячено численні студії цілої плеяди як вітчизняних, так і зарубіжних учених [9; 11; 12; 14; 19; 20; 25; 28; 30]. При цьому у процесі етимологізації онімів дослідники переважно використовують генетично зорієнтований гніздовий підхід, в основу якого покладено виявлення лексичних мікросистем за допомогою прийомів внутрішньої та зовнішньої прамовної реконструкції, що не передбачає виходу за межі індоєвропейстики і, відповідно, не залишає простору для альтернативного контактологічного пояснення.

Дослідження ономастики контактного, зокрема й субстратного, походження репрезентовані працями українських мовознавців Ю. Л. Мосенкіса [16], О. С. Стрижака [21] й К. М. Тищенка [23]. До цієї проблематики неодноразово зверталися й провідні російські (Л. О. Гіндін, О. К. Матвєєв, Б. О. Серебренников) та західноєвропейські (М. Вагнер, Й. Губшмід, Т. Феннеманн) субстратологи.

Етимологічне вивчення архаїчної української гідронімії виявляє низку доіндоєвропейських субстратних елементів – гіпотетично як егейських (*Буг, Лета*), так і кавказьких (*Ворскла, Ібр*).

Упорядник “Топонімічного словника України” український лексикограф М. Т. Янко цілком слушно зауважує, що “характерною особливістю давньоєвропейських гідронімів, які існували до виникнення індоєвропейської мовної спільності, є наявність у них основ на означення “вода”, “джерело”, “текти”, “потік”, а також кольорів – “білий, блискучий тощо” [30, с. 4]. Приєднуючись до концепції Т. В. Гамкрелідзе і В'яч. Вс. Іванова про розташування індоєвропейської прабатьківщини на Близькому Сході і дальше розселення індоєвропейців на євразійських теренах, починаючи з V–IV тисячоліть до н. е. через територію Ірану, Середньої Азії і Казахстану, М. Т. Янко пише про тривале співіснування (протягом двох тисячоліть) автохтонного населення Європи з прибульцями з далекої Азії, що завершилося остаточною індоєвропеїзацією Європейського континенту у II–I тисячолітті до н. е. [там само]. Єдиним живим продовженням мовного світу доіндоєвропейської Західної Європи вважається баскська мова [13, с. 70].

Усталеним і загальновизнаним є твердження про значну архаїчність макрогодронімів, тобто назв великих і важливих водних артерій [4, с. 124–125; 13, с. 516; 7, с. 168], хоча в сучасній науці існує точка зору, згідно з якою назви малих річок теж можуть бути мовними реліктами [6, с. 945; 9, с. 113].

Так, Ю. Л. Мосенкіс, проаналізувавши монографію Л. Т. Масенко “Гідронімія Східного Поділля” [14], виявив понад 50 гідронімів нез'ясованого походження, напр. *Баран, Витава, Питай, Південний Буг, Ровзик, Синарна, Тітлич* тощо. Як бачимо, серед вищенаведених назв річок є як мікро- (*Витава*), так і макрогодроніми (*Південний Буг*). Учений зауважує, що деякі неслов'янські гідроніми мають задовільне пояснення на матеріалі

інших індоєвропейських (балтійських, палеобалканських, іноді германських), а також неіндоєвропейських (тюркських, фіно-угорських) мов, і не погоджується з позицією О. М. Трубачова, який не враховує на території України гідронімів середземноморсько-кавказького мовного шару [17, с. 120]. Наявність неслов'янської і навіть неіндоєвропейської, а саме фіно-угорської та кавказької, топоніміки у слов'янських мовах визнають і деякі інші дослідники, зокрема К. М. Тищенко [23, с. 53].

Велика кількість прадавніх “запозичень із невідомої середземноморсько-малоазійської мови” наявна в латинській та давньогрецькій мовах [32; 35] – очевидно, спадок спільного доіндоєвропейського субстрату, що представлений не тільки апелятивною лексикою, а й ономастичним матеріалом. Так, Ю. Л. Мосенкіс, посилаючись на результати дослідження А. О. Білецького, констатує, що назви основних річок Іспанії (*Гвадалквір, Гвадіана, Дуеро, Мінью, Тахо, Хукар, Ебро*), Франції (*Гаронна, Дордонь, Жиронда, Луара, Марна, Рона, Сена*) та Німеччини (*Везер, Маас, Майн, Мозель, Рейн* та ін.) не знаходять задовільного етимологічного пояснення [17, с. 117].

Послідовно заперечуючи наявність доіндоєвропейського субстрату на Балканському півострові, болгарський індоєвропеїст академік В. І. Георгієв визнає його існування у Північній і Західній Європі, про що свідчить наведений ним список гідронімів, які вчений відносить до субстратних доіндоєвропейських [7, с. 259]. З другого боку, слушною, на наш погляд, є висловлена низкою дослідників думка про однакову значущість результатів етимологічного аналізу як у сфері ономастикону, так і апелятивної лексики в розв'язанні складних питань етногенезу й установлення направленості та інтенсивності економічних і культурних зв'язків народів у різні періоди їх історичного розвитку [22, с. 4].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз етимологічних джерел дозволив з'ясувати, що в сучасній індоєвропеїстиці застосовуються два базові підходи до етимологізації онімної лексики остаточно не з'ясованого походження – 1) власне генетичний, або гніздовий, і 2) лінгвоконтактологічний. При цьому в академічній славістиці превалює тенденція до використання генетично зорієнтованого гніздового підходу, що не передбачає виходу за межі індоєвропеїстики і, відповідно, не залишає простору для альтернативного контактологічного пояснення.

Найважливіше місце в топонімічних розвідках традиційно відводять назвам водойм – гідронімам.

Результати субстратологічних студій українських та західноєвропейських мовознавців у поєднанні з новітніми даними суміжних із лінгвістикою дисциплін дають підстави переглянути низку постулатів класичної індоєвропеїстики, особливо славістики, на користь урахування участі неіндоєвропейського компонента у процесах лінгво- та етногенезу на теренах доісторичної Європи.

Методологічно правильно організоване вивчення ономастичного матеріалу передбачає дотримання принципів системності, історизму та синтезу суміжних із мовознавством наук.

До перспектив субстратологічних, у тому числі ономастичних, розвідок зараховуємо:

1) системне дослідження слов'яно-тюркської та слов'яно-фіно-угорської міжмовної взаємодії найдавнішої пори;

2) поглиблене діахронічне вивчення характеру басксько-фіно-угорських контактів, з одного боку, та фіно-угорсько-кавказьких – з другого, що були можливі до появи індоєвропейців у Західній Європі;

3) інтегральне дослідження неетимологізованої слов'янської ономастики, особливо гідронімії, в порівнянні з неетимологізованою західноєвропейською з обов'язковою опорою на апелювативні бази різних груп індоєвропейських і неіндоєвропейських (баскська, фіно-угорські, кавказькі, тюркські) мов.

Залишаючи за собою право не погоджуватися з конкретними етимологіями власних назв, ми підтримуємо загальний напрям етимологічних пошуків, в основі яких – визнання факту культурної місії неіндоєвропейських народів у доісторичній Європі, що здобуває дедалі потужнішу доказову базу у світлі новітніх наукових досліджень.

Л і т е р а т у р а :

1. *Абаев В. И.* Как можно улучшить этимологические словари / В. И. Абаев // *Этимология* 1984. – М. : Наука, 1986. – С. 7-27.
2. *Абаев В. И.* О принципах этимологического исследования / В. И. Абаев // *Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков.* – М., 1956. – С. 286-307.
3. *Бедошвили Г. В.* Основные вопросы топонимии Эрцо-Тианети : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 / Г. В. Бедошвили. – Тбилиси, 1975. – 32 с.
4. *Белецкий А. А.* Лексикология и теория языкознания (ономастика) / Андрей Александрович Белецкий. – К. : Изд-во КГУ, 1972. – 211 с.
5. *Востриков О. В.* Финно-угорский субстрат в русском языке : [учебн. пособие по спецкурсу] / Олег Владимирович Востриков. – Свердловск : УрГУ, 1990. – 100 с.
6. *Гамкрелидзе Т. В.* Индоевропейский язык и индоевропейцы : в 2 т. / Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов. – Тбилиси : Изд-во Тбилисского ун-та, 1984. – Т. 1-2.
7. *Георгиев В. И.* Исследования по сравнительно-историческому языкознанию / Владимир Иванов Георгиев. – М. : Изд-во иностр. лит., 1958. – 317 с.
8. *Етимологічний словник української мови : у 7 т. / [ред. О. С. Мельничук].* – К. : Наукова думка, 1982–2006. – Т. 1-5.
9. *Железняк І. М.* Рось і етнолінгвістичні процеси Середньо-наддніпряньського Правобережжя / Ірина Михайлівна Железняк. – К. : Наукова думка, 1987. – 204 с.
10. *Илиади А. И.* Рец. на : Мосенкіс Ю. Л. Мова трипільської культури : Джерела.

- Методи. Результати реконструкції (К., 2001) / А. И. Илиади // Вопросы языкознания. – 2003. – № 3. – С. 149-153.
11. Карпенко О. П. Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпрянщини / Ольга Петрівна Карпенко. – К. : Наукова думка, 1989. – 192 с.
 12. Козлова Р. М. Структура праславянського слова (Праславянское слово в генетическом гнезде) : монографія / Раиса Михайловна Козлова. – Гомель, 1997. – 412 с.
 13. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
 14. Масенко Л. Т. Гідронімія Східного Поділля / Лариса Терентіївна Масенко. – К. : Наукова думка, 1979. – 104 с.
 15. Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании / Антуан Мейе ; [пер. с франц. А. Дилигенская]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1954. – 100 с.
 16. Мосенкіс Ю. Л. Мова трипільської культури / Юрій Леонідович Мосенкіс. – К. : НДІТІАМ, 2001. – 164 с.
 17. Мосенкіс Ю. Л. Проблема реконструкції мови трипільської культури : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.01, 10.02.15 / Мосенкіс Юрій Леонідович. – К., 2002. – 425 с.
 18. Общее языкознание : Методы лингвистических исследований / [отв. ред. Б. А. Серебренников]. – М. : Наука, 1973. – 320 с.
 19. Отін Є. С. Гідроніми Східної України / Євген Степанович Отін. – К. ; Донецьк : Вища шк., 1977. – 156 с.
 20. Словник гідронімів України / [уклад. І. М. Железняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко та ін.]. – К. : Наукова думка, 1979. – 784 с.
 21. Стрижак О. С. Етніонімія Геродотової Скіфії / Олексій Сильвестрович Стрижак. – К. : Наукова думка, 1988. – 224 с.
 22. Теория и практика этимологических исследований [отв. ред. К. М. Мусаев]. – М. : Наука, 1985. – 104 с.
 23. Тищенко К. Мовні контакти : свідки формування українців / Костянтин Тищенко. – К. : Аквілон-Плюс, 2006. – 416 с. (64 карти, 77 іл.)
 24. Ткаченко О. Б. Очерки теории языкового субстрата / Орест Борисович Ткаченко. – К. : Наукова думка, 1989. – 208 с.
 25. Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины / Олег Николаевич Трубачев. – М. : Наука, 1968. – 290 с.
 26. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева]. – 2-е изд., стер. – М. : Прогресс, 1986–1987. – Т. 1-4.
 27. Шульгач В. П. Гідронімія басейну Стиру / Віктор Петрович Шульгач. – К. : Наукова думка, 1993. – 144 с.
 28. Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімічний фонд (фрагмент реконструкції) / Віктор Петрович Шульгач. – К. : Вид-во НАНУ, 1998. – 337 с.
 29. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / [ред. О. Н. Трубачев]. – М. : Наука, 1974–2007. – Вып. 1-33.
 30. Янко М. Т. Топонімічний словник України / М. Т. Янко. – К. : Знання, 1998. – 432 с.
 31. The Barnhart Dictionary of Etymology / [R. K. Barnhart, ed.] – N. Y. : The H. W. Wilson Company, 1988. – 1284 p.

32. *Ernout A.* Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots / A. Ernout, A. Meillet. – Paris : Librairie C. Klincksieck, 1932. – 1108 p.
33. *Frisk H.* Griechisches etymologisches Wörterbuch / H. Frisk. – Heidelberg : Carl Winter Universitätsverlag, 1954–1968. – Lieferungen 1–20.
34. *Kluge F.* Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache / Friedrich Kluge. Unter Mithilfe von Max Bürgisser u. Bernd Gregor völlig neu bearb. von Elmar Seebold. – 22. Aufl. – Berlin; N. Y. : de Gruyter, 1989. – 822 s.
35. *Walde A.* Lateinisches etymologisches Wörterbuch / A. Walde, J. Hofmann. – Heidelberg : Carl Winter Universitätsverlag, 1954. – Bd. 1–2.
36. *Vennemann Th.* Europa Vasconica – Europa Semitica / Theo Vennemann ; [Patrizia Noel Aziz Hanna (Ed.)]. – Berlin : Mouton de Gruyter, 2003. – 979 p. – (Trends in Linguistics. Studies and Monographs ; 138).

С. В. Борщевский. *Этимологизация ономастики неизвестного происхождения в новейших субстратологических штудиях (на материале славянских, германских и романских языков).*

Статья посвящена выяснению теоретико-методологических основ изучения ономастики неизвестного происхождения, системной идентификации применяемых в лингво- и этногенетических (в частности субстратных) штудиях подходов к исследованию собственных имен, а также определению на этой основе перспектив дальнейших научных разведок на материале славянских, германских и романских языков.

Ключевые слова: ономастика неизвестного происхождения, апеллятивная база, лингвоэтногенез, доиндоевропейский субстрат, культурная миссия.

S. V. Borshchevsky. *Etymologization of Onomastics of Unknown Origin in Recent Substratological Studies (based on the material of the Slavic, Germanic and Romance languages)*

The article is devoted to ascertaining theoretical and methodological fundamentals of onomastics of unknown origin study, systematic identification of approaches to proper names investigation used in linguo- and ethnogenic (in particular substratum) studies, and determining the prospects for further scientific researches based on the material of the Slavic, Germanic and Romance languages.

Key words: onomastics of unknown origin, appellative base, linguoethnogeny, pre-Indo-European substratum, cultural mission.

Вакуленко Т. П.

Київський національний лінгвістичний університет

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТЕРМІНА ПИСАР / ПИСАРЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ ПОЧАТКОВОГО ПЕРІОДУ ФОРМУВАННЯ ЦИХ НАЦІЙ

У статті розглянуто особливості функціонування ділового терміна писар та творення термінологічних словосполучень з цим словом в українській та російській мовах початкового періоду формування націй.

Ключові слова: термін, термінологічне словосполучення, значення, походження.